

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СУЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

«Жария зикрі мен сама‘ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына»

АЛҒЫ СӨЗ

Foreword to Sobranie fetv po obosnovaniuu zikra dzhakhr i sama‘
(*A Collection of Fatwas in Defense of the Vocal Dhikr and Sama‘*)*

Бұл томда Орталық Азиядан шыққан, араб және парсы тілдерінде жазылған сопылық зикрдің (Құдайды еске алу) дауыстап айту формасының дұрыстығын негіздейтін ерекше мәтіндер жинағы ұсынылған. Кітаптың шығарушылары мені осы мәтіндерге біраз түсініктеме беруге шақырды. Бұл құжаттар алты метрге жуық ұзындықтағы шиыршық түрінде сақталған және Ташкенттегі Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институтының коллекциясына жатады. Олар шарият шешімдерінің (пәтуалардың) көшірмелерін (кейбір жағдайларда түпнұсқаларын) және дауыстап айтылатын зикрдің дұрыстығын қолдайтын Құран аяттары, хадистер, Пайғамбардың өмірінен алынған баяндамалар (ривайаттар) және ортағасырлық ғұламалардың еңбектерінен алынған кең көлемді сілтемелерді қамтиды. Кейбір мәтіндерге ХІХ ғасырдың басынан қалған мөрлер басылған және бұл олардың сол кезеңде жасалғанын көрсетеді. Тарихи деректердің көпшілігінде дауысты зикр (бірақ Орталық Азияда даулы болған белгілі бір түрі міндетті емес) ертедегі сопылық қауымдастықтардағы норма болғанын көрсетеді. Белгілі бір топтардың ерекшелігі зикрдің дауыссыз немесе естілетіндігіне емес, қолданылған нақты формасында болды. ХІІІ-ХІV ғасырларға қарай кейбір топтар дауысты зикрді заңды, бірақ бағынышты деп санап, дауысты зикрдің артықшылығына баса назар аударды. Басқа топтар дауысты зикрді жаңадан бастағандар үшін деп есептеді, ал үнсіз ішкі форма жоғары мақсат болды. Алайда, тек ХІV ғасырдың аяғында, әсіресе ХV ғасырда зикрдің үнсіз немесе дауысты түріне қатысты қақтығыс Орталық Азиядағы сопылық топтар арасында орталық мәселеге айналды. Сол дәуірден бастап, әдетте үнсіз зикрмен байланысты Нақшбандийаның жігері мен табысы дауысты зикрді (*зикр-и джахр*) жақтаушыларды қорғанысқа қойды. Орталық Азияда бұған ең алдымен Йасауиия дәстүрімен байланысты топтар қатысты. Дауысты зикрдің «Йасауиия» жағынан қорғаныстарын ХV-ХVІ ғасырларда кездестіреміз. ХVІІ ғасырға қарай *зикр-и джахрдың* заңды сипатын қорғау Йасауиия агиографиялық және доктриналық еңбектерінің стандартты белгісіне айналды.

Бұл мәтіндердің шығу тегін қарастырғанда, ХVІІІ ғасырдың аяғына қарай (немесе одан да ертерек) «джахрийа» термині тек Йасауиия силсиласы болған сопылық қауымдастыққа ғана қатысты емес екенін немесе зикр-и джахрды қорғау міндетті түрде «Йасауиия» сопысына ғана арналмағанын ескеру маңызды. Бұл ішінара, соңғы жылдары жиі атап өтіліп жүргендей, көптеген Нақшбандийа силсиласы бар сопылық топтардың дауыстап зикрді қолданғандығы немесе рұқсат

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. Foreword to *Sobranie fetv po obosnovaniuu zikra dzhakhr i sama‘* (*A Collection of Fatwas in Defense of the Vocal Dhikr and Sama‘*), ed. B. M. Babadzhanov and S. A. Mukhammadaminov (Almaty: Daik-Press, 2008), 66. 9–15.

еткендігімен байланысты. Дегенмен Нақшбандийа дәстүрінің доктриналық және агиографиялық әдебиетінде үнсіз зикрге басымдық берілген (кейбір топтарда бұл дауыстап айтатын зикрді толықтай қабылдамауға дейін барған). Сонымен қатар, Нақшбандийаның көптеген «Йасауийа» дәруіштерінің топтарын негізінен тұқым қуалайтын желілермен, Нақшбандийаның қауымдық құрылымдары мен линияларына қосу арқылы қол жеткізген бәсекелік жетістігі (XVII және XVIII ғасырларда кеңінен дәлелденген құбылыс) дауыссыз берілуге қарағанда «отбасылық» дауысты зикр формаларын сақтауды жеңілдеткен сияқты. Сондай-ақ, оларды Нақшбандийаға қосып, кеңірек Нақшбандийа шайхтарына байланысты топтардың ритуалдық репертуарларына енгізген.

Сонымен қатар, дауысты зикрді насихаттауға және қорғауға қызығушылық танытқан сопылық топтарды тек Йасауийа силсиласымен шектеу, әсіресе XVIII және XIX ғасырларда Орталық Азияда болған көптеген сопылық ағымдарды ескергенде мүлдем негізсіз болады. Бұл кезде аймақтағы Йасауийа және Нақшбандийа қауымдастықтарына басқа жерлерде, әсіресе Үндістанда дамыған топтар қосылды. Олар ұзақ уақыт бойы дауысты зикрдің әртүрлі формаларын мистикалық және қауымдық тәртіптің өзегі ретінде дамытты. Олардың арасында ең маңыздысы Қадирийа силсиласына байланысты топтар болды. Бірақ XVIII ғасырда Орталық Азияға көшкен кейбір Нақшбандийа-Муджадидийа орталары да дауысты зикрдің заңдылығын мойындады (басқалары қатты қарсы болды). Осыған байланысты бұл мәтіндердің авторлары немесе құрастырушыларының бірі өзін Муджадидийа силсиласына және Қадирийа желісіне байланыстыратын жалғыз тұлға екені маңызды. Осылайша, әртүрлі шығу тегі бар жергілікті дауысты зикрді жақтаушылар, бір кездері негізінен (егер тек Йасауийа дәстүрімен байланысты емес) Йасауийа дәстүрімен байланысты болған практикаларды ақтауға тырысты, бірақ мәтіндер жазылып, жиналған кезде оларды «Йасауийа» деп қарастыруға болмайтын еді.

Соңында, бұл шиыршықта сақталған мәтіндерде ең ерте кезеңдегі Йасауийа ұстаздарынан (мысалы, Ахмад Йасауи мен оның тікелей шәкірттерінен) ешқандай деректер көрсетілмегенін атап өткен жөн. Олар XVII ғасырдағы Йасауийа силсиласымен байланысты авторлардың, мысалы ‘Алийабадтан болған ‘Алим Шайхтың «Ламахат мин нафахат ал-қудс» немесе Маулана Мухаммад Шарифтің «Худжат аз-закирин» еңбектерінде кездесетін дауысты зикрді кеңінен қорғау туралы деректер көрсетілмейді. Мұндай сілтемелердің болмауы ішінара XIX ғасырдағы нақты жағдайларды көрсетуі мүмкін, бірақ олар, сондай-ақ, осы мәтіндерді жасағандардың әдеби репертуарында «Йасауийа» дереккөздерінің басты орын алмағанын көрсетеді. Сондықтан, XIX ғасырдың басындағы Орталық Азияда дауысты зикрді қорғаушылар өз дәлелдерін қолдау үшін Йасауиден алынған кейбір материалдарды пайдаланғанымен, Йасауийа дәстүрінің орталық әдеби және қауымдық мұраларымен терең байланысты болмағанын болжауға болады. Олар Қадирийа силсиласымен немесе дауысты зикрдің дұрыстығын қолдайтын басқа Муджадидийа шайхтарынан өзгеше жергілікті Муджадидийа топтарымен байланысты болуы мүмкін. Олар, сондай-ақ, XIX ғасырдың басына қарай Нақшбандийа (немесе Муджадидийа немесе Қадирийа) силсиласымен бастамашылықпен байланысқан әйгілі Йасауийа шайхтарының ұрпақтарымен мұрагерлік байланысы бар отбасылармен байланысты болуы мүмкін.

Жалпы алғанда, XVIII ғасырдың соңы мен әсіресе XIX ғасыр үшін XVI ғасырдағы сопылық бағыттарға ұқсас тұрақты «бауырластықтардың» болуын болжау, Қадирия немесе Йасауийаға сілтемелерді түсіну енді пайдасыз деп болжауға болады. Бұрынғы кездегідей нақты корпоративтік құрылымдарды көрсететін ұрпақтар XIX ғасырға қарай сопылық қауымдастықтардың ұйымдасу және өзін-өзі анықтау тәсілдері айтарлықтай өзгерді. Осылайша, осы кезеңдегі дауысты зикрді қорғауға арналған ортақ контекст ретінде бір «тәртіп» туралы айтқанда өте сақтық қажет. Бұл сақтық әсіресе, Ахмад Йасауидің Қазақстандағы жергілікті және ұлттық беделін ескере отырып, қазіргі жағдай үшін де қажет. Оның ұлттық әулие және мәдени қаһарман дәрежесіне көтерілуі ішінара мемлекет қолдауымен қазіргі Қазақстанның діни ландшафтына әсер ететіні сөзсіз. Йасауийаның терең тарихи мұрасы мен қазіргі маңыздылығына сілтемелер осыны ескере отырып бағалануы керек. Жалпы алғанда, Орталық Азиядағы бүгінгі сопылық топтар мен өткендегі нақты сопылық дәстүрлер арасындағы нақты тарихи байланыстарды анықтау үшін елеулі жұмыс қажет болады. Бұл әсіресе XVIII ғасыр мен XX ғасырдың басындағы кеңестік дәуірдегі сопылық қауымдар жағдайының тым көмескілігін ескере отырып сопылық қауымдардың сипаты мен ұйымдастығындағы аз зерттелген өзгерістерге ерекше назар аударуды қажет етеді.

XIX ғасырдағы дауысты зикрді қорғаудың нақты контекстіне қатысты кіріспе саяси салдарларды анық түсіндіреді. Жаңадан құрылған хан әулеттері шыңғыстық қағидасынан бас тартып, заңдылыққа ұмтылып, исламдық әдептілік туралы нақты көзқарастарды алға жылжыту арқылы әртүрлі топтардан қолдау табуды мақсат етті. Бұл көріністер көбінесе жаңа әулеттердің билігіне қарсы шығатын топтардың ықпалын әлсіретуге қызмет етті. Бұл мәтіндердің дауысты зикрдің заңдылығын қарастыратын құқықтық контекстінде ерекше көзге түседі. Бұрынғы авторлар дауысты зикр зиянды жаңалық (бид'а) деген мәлімдемелерге қарсы тұру үшін Құран аяттарына сілтемелерді, хадистерді және құқықтық жинақтарға сілтемелерді пайдаланған. Олар, сондай-ақ, бұрынғы сопылық шайхтардың мәлімдемелері мен дәлелдеріне көп сүйенді. Бұл сілтемелер мұндағы мәтіндерде болғанымен, бұл қорғауларды растау үшін мөрлермен толықтырылған шарифат шеңберіндегі құқықтық дәлелдер ретінде ұсынуға ерекше назар аударылады.¹ Бұл Орталық Азиядағы «ғұламалар» мен сопылықтың тікелей өзара әрекеттестігін көрсетеді, «ғұламаларды» сопылардан бөлек және сопыларға қарсы деп көрсететін жиі қолданылатын үлгіге қарсы шығады. Сонымен қатар, дауысты зикрді құқықтық форматта қорғауға баса назар аудару Орталық Азияның соңғы діни тарихын түсіну үшін маңызды болып табылатын кең ауқымды құбылыстарды көрсетеді.

Бұл XIX ғасырдың басында «реформист» деп жіктелетін белгілі бір діни қозғалыстардың жаңадан пайда болған беделі мен саяси ықпалын көрсетеді. Бұл қозғалыстар жергілікті дәстүрлерге қарсы шығып, әртүрлі дәлелдеу тәсілдерін қолданды және беделді діни түсіндіру үшін қатаңырақ «жазбаша» негізді талап етті. Бұл ағымдар ішінара Нақшбандийа дәстүрінің ұзақ уақыт бойы шарифатқа

1 XIX ғасырдың соңына дейін жалғасқаны 1868-1871 жылдар аралығында даталанған, Ташкенттің қазылар мен 'улама' мөрлерімен расталған дауысты зикрдің заңдылығын растайтын құжаттармен дәлелденеді. Бұл құжаттар Ташкенттегі Мемлекеттік тарихи мұрағатта сақталған (Фонд 1-323, опись 2, № 95-97); 1866 жылы Бұхарадан шыққан ұқсас құжаттар да сақталған (Фонд 1126, опись 1, №1951, 2407).

негізделгендігінен және кейбір Муджаддидийа топтарының әдет-ғұрыптық практикаларды қатал сынға алғанынан әсер алды. Бұл топтар діни практиканы «тазарту» үшін патша қолдауына жүгіну арқылы өз көзқарастарын және қауымдық мәртебелерін арттыруға тырысты. Бұл «реформист» қозғалыстар Орталық Азиядағы дәстүрлі исламдық өмірге XX ғасырдан кейінгі Джадидистер сияқты қарсы болмағанымен, олар Орталық Азияны ғасырлар бойы сипаттаған діни өмірден айтарлықтай ауытқуды белгіледі. Ирониялық түрде, олар Джадидистерге қарағанда Орталық Азия дәстүріне берік негізделген еді. Алайда, Джадидистер сияқты (олардың көрінетін жетістіктері кеңестік билік арқылы жүзеге асырылғандықтан), олар да өздерінің діни мақсаттарын ілгерілету немесе орындау жолында сәтсіздікке ұшырады.

Кеңірек талқылағанда, пәтуалар мен ривайаттардың құқықтық контекстінде дауысты зикрдің заңдылығын қарастырудың маңыздылығы бұл практиканың шын мәнінде тар анықталған сопылық қауымдар шеңберінен шығып кеткенін көрсетеді. Ол дәстүрлі түрде сопылық ойлау практикасымен айналысатындарға қарағанда қарапайым халық арасында немесе кем дегенде кеңірек әлеуметтік топтар арасында кеңірек тарады. Басқаша айтқанда, дауысты зикр біз әдеттегі ханақаға негізделген сопылық шеңберден күткеннен әлдеқайда кең ауқымда бүкіл қауымдастықтың діни практикасының бір бөлігіне айналды. Бұл кеңею сопылық шеңберлердің өздері бүкіл қауымды қамтитындай өскенін көрсетеді, дегенмен бұл өсу сопылық шеңберлердің табиғатына да елеулі өзгерістер әкелді.

Дауысты зикрдің кеңірек әлеуметтік топтардағы салт-дәстүр мен ғибадат практикаларының бір бөлігіне айналғанының тарихи дамуын қадағалау қиын. Зикрді «демократияландыру» ретінде қарастыруға болатын бұл процесс сопылық тектермен қауымдық байланысты қамтиды. Бұл құбылыс Орталық Азияда көне қолда бар деректер бойынша кем дегенде XIV ғасырға жатады. XVI ғасырға қарай Орталық Азия халқының көшпелі де, отырықшы да түрлі элементтерінің дауысты зикр орындауға кейде бақылаушы, кейде белсенді қатысушылар ретінде қатысқаны туралы мәліметтер болды. Зикр-и джахрдың дауыстық сипаты оны қоғамдық және қауымдық рәсім ретінде бейімделуге қолайлы етті. Нәтижесінде, бір кездері ерекше және онша белгілі емес бір сопылық ағымдардың әлеуметтік топтары енді дауысты зикрге ерекше бақылау жүргізе алмады және нәтижесінде зикр-и джахр халық меншігіне айналды. Бұл ауысу ішінара осы жерде көрсетілген мәтіндерде көрсетілгендей қаралып отырған кезеңде дауысты зикрдің заңдылығын қорғауға және оған шабуыл жасауға берілген шұғыл назардан көрінеді. Бұл дамуды түсіну қазіргі заманғы амалдар мен дауысты зикрлердің орындалуындағы сабақтастықтар мен өзгерістерді қарастырған кезде маңызды.

Қорытындылай келе, Орталық Азия сопылық дәстүрлерінің негізгі ойшылдық және рәсімдік практикаларына бағытталған мұнда ұсынылған материалдар Орталық Азиядағы діни, әлеуметтік және саяси өмірді кеңестік билік орнағанға дейінгі ғасырда қалыптастырған тарихи үрдістерді түсінуді жақсарту үшін өте маңызды. Бұл, сондай-ақ, Орталық Азиядағы әртүрлі діни ағымдардың өкілдері арасындағы қазіргі заманғы пікірталастар мен талқылауларды жақсы түсіну үшін де қажет болады. Өкінішке қарай, батыстық ғалымдарды бұл пікірталастар, олардың тарихи негіздері аса қызықтырмайды. Бұл материал қазіргі заманғы пікірталастарға ғана үлес қосып қоймай, сонымен бірге оның ажырамас бөлігіне айналады. Сондай-

ақ, бұл жетістік осы жинақ шығарушыларының еңбегі арқасында мүмкін болып отыр. Айта кетерлік қызықты жайт, кеңестік антирелигиялық әрекеттер аяқталғаннан бері, Орталық Азиядан тыс жерлерде тамыр жайған діни, әлеуметтік және саяси дамуларды ұсынатын дауыстар аймақтың исламдық қайта жандануы туралы пікірталастарда саяси және экономикалық факторлардың әсерінен артықшылыққа ие болды. Осындай жағдайда, Орталық Азиядағы исламның жергілікті тарихи дамуын көрсететін материалдарды ұсыну ерекше құнды болып табылады.

Индиана, Блумингтон
2008 жылыдың қазаны

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ СУЛТАН» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Қылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygun. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа.....	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383